

Kerk en seksualiteit: een conflictueuze relatie

J. Rolies en J. van Vugt¹

SF 5, 1

Het lijkt erop dat de katholieke kerk onveranderlijk vijandig staat tegenover seksualiteit. Haar ouderwetse en starre seksuele moraal heeft haar inmiddels van vele katholieken dramatisch vervreemd. Toch is haar relatie tot de seksualiteit complexer dan velen denken, al was het maar omdat zij seksualiteit als zodanig nooit regelrecht veroordeeld heeft en het christelijke geloof zelf niet noodzakelijk tot seksueel pessimisme hoeft te leiden. De geschiedenis van het instituut 'kerk' doet echter vermoeden dat de katholieke kerk nooit een werkelijk positieve houding tegenover seksualiteit zal kunnen innemen zonder ook in tal van andere opzichten structureel te veranderen. Er is geen reden een dergelijke verandering binnen afzienbare tijd te verwachten.

1. Een diepe kloof

De katholieke kerk heeft zich zowel bij katholieken als bij niet-katholieken (en ex-katholieken) de reputatie verworven een hardnekkige tegenstandster te zijn van elke liberaliteit op seksueel gebied. Bij velen wordt het image van de kerk vrijwel volledig juist daardoor bepaald. Wij willen in deze bijdrage de vraag aan de orde stellen of die reputatie terecht is en of de katholieke kerk en seksueel pessimisme inderdaad onafscheidelijk zijn. Bestaat er een structurele vijandschap tussen de kerk en seksualiteit? En zo ja, wat zijn daarvan de consequenties voor het heden en de toekomst van de kerk?

De kerk heeft door de eeuwen heen leren leven met het feit dat er altijd een discrepantie is tussen hetgeen zij aan idealen en regels voorhoudt en hetgeen de gelovigen in de praktijk denken en doen. In zekere zin is het bestaan van deze discrepantie normaal en voor het kerkelijk leergezag zelfs een van zijn bestaansgronden.

Wanneer de gelovigen immers in gedachten en daden tot perfecte christenen zouden zijn geworden, zou de kerk zich als leermeesteres en gids op voortrefte-

lijke wijze overbodig hebben gemaakt.

De kloof die heden ten dage gaapt tussen de kerkelijke opvattingen over seksualiteit, huwelijk en voortplanting en de dagelijkse praktijk van de gelovigen kan men geen 'normale discrepantie' meer noemen. De kerkelijke seksuele moraal wordt *massaal* overtreden en even *massaal afgewezen*. Vooral dat laatste is van belang: de gelovigen overtreden niet uit zwakheid of zondigheid regels die zij in geweten onderschrijven, maar zij negeren regels waarmee zij zich volstrekt niet meer kunnen verenigen, ja die zij zelfs niet meer kunnen begrijpen. Schillebeeckx zegt dan ook dat er geen terrein is waarop het ambtelijk spreken van de kerk en de praktisch geleefde opvattingen van zeer vele gelovigen zó ver uit elkaar liggen. Deze constatering wordt door sociologische onderzoeken bevestigd.²

Natuurlijk ligt de oorzaak hoofdzakelijk in de *inhoud* van de kerkelijke seksuele moraal, maar wellicht kan men de oorzaak ook dieper zoeken, nl. in de toenemende autonomie van de leken binnen de katholieke geloofsgemeenschap en uiteindelijk in de secularisering van onze Westerse cultuur. Levensterreinen als economie, politiek of seksualiteit lijken zich meer en meer te onttrekken aan de 'bevoogding' vanuit geïnstitutionaliseerde godsdienst of levensbeschouwing om op basis van hun eigen functionaliteit waarden en normen te ontwikkelen.

Hoe het ook zij, de diepe kloof tussen leer en praktijk doet de kerk geen goed. Er is een toenemende vervreemding ontstaan tussen het hoofd en de ledematen van de kerkgemeenschap en bovendien een verwoestende interne polarisatie tussen voor- en tegenstanders van de officiële kerkelijke standpunten inzake seksualiteit. Men hoeft niet zo ver te gaan als de Amerikaanse socioloog A. Greeley, die heeft betoogd dat de stille ontkerkelijking onder katholieken grotendeels te wijten is aan het standpunt van de kerk inzake geboorteregeling,³ maar het feit dat kerkelijke uitspraken bij zeer veel katholieken, vooral jongeren, nog slechts een ongeduldig schouderophalen oproepen, vormt een ernstig probleem voor de kerk. Zal zij die kloof ooit weten te dichten?

2. Een complexe verhouding

In tal van publikaties over seksualiteit of over de geschiedenis van de seksualiteit wordt de katholieke kerk opgevoerd als een bij uitstek 'anti-seksueel' en 'lustvijandig' instituut. Deze opvattingen zijn zonder twijfel geïnspireerd door de mening dat de kerk een van de hoofdverantwoordelijken is geweest voor het repressieve seksuele klimaat dat tot in de jaren zestig heerste. Het 'Westers seksueel probleem' zou zelfs door de kerk veroorzaakt zijn.⁴ Maar is het wel zo eenvoudig? Van Ussel heeft er in zijn *De geschiedenis van het seksuele probleem*⁵ op gewezen dat de kerk niet aan de wieg heeft gestaan van het negentiende-eeuwse

puritanisme. De kerk zou die burgerlijke 'anti-seksuele' moraal hebben gelegiti-meerd en versterkt, maar niet geschapen. Ook andere auteurs hebben zich verzet tegen de visie dat de kerk haar afkeer van seksualiteit zou hebben opgelegd aan een onwillige kudde. Zó eenvoudig is het dus niet.

Desalniettemin is het duidelijk dat de kerk steeds een uiterst moeizame en conflictueuze verhouding heeft gehad met seksualiteit.⁶ Daar moet echter meteen aan worden toegevoegd dat die relatie door de eeuwen heen veel complexer is geweest dan dikwijls verondersteld wordt door degenen die zich fel verzetten tegen de repressieve seksuele moraal van deze en de vorige eeuw. Die complexiteit blijkt bij voorbeeld uit het feit dat

- in het evangelie maar weinig over seksualiteit gesproken wordt;⁷
- de gelovigen zich inzake seksualiteit nooit geheel aan de officiële leer van de kerk geconformeerd hebben, niet (alleen) uit zwakheid of vanwege hun zondige aard, maar omdat zij ook andere normen en waarden volgen;⁸
- de kerk nooit met geweld heeft geprobeerd haar moraal op te leggen: zij heeft zich nooit ten doel gesteld van de Westerse wereld één groot klooster te maken;
- binnen de kerk altijd pluralisme heeft bestaan, ook op het punt van de seksuele moraal;⁹
- de wijze waarop seksualiteit door de kerk geproblematiseerd werd, in de loop der tijden aan veranderingen onderhevig is geweest.

Het komt ons dan ook voor dat de historische relatie tussen seksualiteit en christendom om meer en andersoortig onderzoek vraagt dan er tot nog toe aan gewijd is. Het volstaat zeker niet een 'Ideengeschichte' te schrijven. Er zou moeten worden aangetoond hoe kerkelijke regels ontstonden, hoe zij zich verhielden tot de dagelijkse seksuele praktijk van de gelovigen en tot andere normerende instanties.¹⁰ Wie zich de enorme omvang van deze taak realiseert, zal dan ook voorzichtig zijn met generaliserende en apodictische uitspraken over kerk en seksualiteit. Daarom presenteren wij de hierna volgende historische excursie met bescheidenheid en reserve. Wij schetsen slechts het beeld dat wij ons gevormd hebben, maar dat ongetwijfeld voor verbeteringen, aanvullingen en nuanceringen vatbaar is.

3. Wantrouwen maar geen veroordeling

De kerk heeft altijd geweigerd seksualiteit als zodanig af te wijzen als een negatief principe of als een gevolg van de (erf)zonde. De seksualiteit werd te allen tijde beschouwd als een onderdeel van Gods goede schepping. Deze affirmatie van de goedheid van de seksualiteit werd echter zozeer genuanceerd en beperkt, dat wantrouwen het meest opvallende kenmerk van de houding van de kerk te-

genover seksualiteit is geworden. Dat wantrouwen uitte zich onder meer in de eeuwenlang verkondigde opvatting dat seksuele activiteiten altijd op de een of andere wijze geëxcuseerd moesten worden: door de noodzaak van de voortplanting, door de noodzaak om mannen en vrouwen in het huwelijk aan elkaar te binden of door de noodzaak om 'erger' (ontucht, overspel, prostitutie) te voorkomen.

Waarom heeft de opvatting van de seksualiteit als deel van Gods schepping nooit geleid tot een positieve waardering van seksualiteit? We noemen hier enkele factoren die daarvoor verantwoordelijk lijken te zijn geweest, zonder overigens een poging te wagen hun relatieve belang te bepalen.

In de eerste plaats werd het christendom vanaf zijn eerste begin gekenmerkt door een *spiritualiteit* waarvan de 'contemptus mundi', de verachting van de wereld,¹¹ een kernstuk was. Die spiritualiteit werd gevoed door de eschatologische dimensie van de christelijke boodschap: omwille van zijn hemelse roeping om te delen in Gods eeuwige leven moest de mens zich onthechten van al het aardse en tijdelijke. Daartoe behoorde niet alleen materiële welstand, maar ook alle vormen van werelds genot, of dat nu gastronomie, esthetische genoegens of seksualiteit betrof.¹² Het zoeken van God en Zijn Rijk en het zoeken van zinnelijk genot werden onverenigbaar geacht. De christen moest streven naar lichamelijke en geestelijke zuiverheid.¹³ Maagdelijkheid en de ongehuwde staat werden dan ook hooglijk gewaardeerd. Was Jezus zelf niet ongehuwd gebleven om geheel ten dienste te kunnen staan van zijn Vader en Diens Rijk?¹⁴ Had de apostel Paulus de ongehuwde staat niet aanbevolen? Vooral in de monastieke traditie die in het vroege christendom ontstond, werd de maagdelijkheid tot een verheven ideaal gecultiveerd. Zij is sindsdien binnen de kerk altijd een ideaal gebleven, zelfs in de huidige tijd waarin de maagdelijke levensstaat nauwelijks meer een maatschappelijk ideaal is.¹⁵

Het christendom heeft nooit aanzetten te zien gegeven voor een sacrale of kosmische interpretatie van seksualiteit. In dat opzicht is het een rechtstreekse erfgenaam van jodendom, waarin aan de seksualiteit en de voortplanting evenmin een betekenis wordt toegekend die boven deze wereld uitwijst. Er is in de joods-christelijke traditie dan ook geen 'weg naar God' via de seksualiteit, zoals in sommige andere godsdiensten. Voor zover er in de christelijke mystiek al een erotische component aanwezig was, werd die eerder ontkend of genegeerd dan gewaardeerd. De opvatting dat seksualiteit in de eerste plaats een kracht is die de mens afsluit voor God, overheerste.¹⁶

Ook uit zijn confrontatie met het denken van de klassieke oudheid heeft het christendom geen positieve houding tegenover de seksualiteit geput.¹⁷ Weliswaar bestond er bij de Grieken en de Romeinen een traditie van een sacrale interpretatie van vruchtbaarheid en seksualiteit, maar het christendom heeft zich

juist laten beïnvloeden door stromingen – stoïcisme, gnosticisme, neoplatonisme – die in de eerste eeuwen van onze jaartelling dualistische en rationalistische mensvisies vertegenwoordigden. Vanwege hun benadrukking van het belang van het geestelijke, de rationaliteit en de beheersing voor de waardigheid van de mens stonden deze geestesstromingen negatief tegenover het lichamelijke, irrationele, impulsieve en orgastische dat de seksualiteit kenmerkt. In die visie was seksualiteit alleen verantwoord in dienst van de voortplanting en kon zij onmogelijk gezien worden als een ‘weg naar God’ of als een oproep en uitnodiging tot wederzijdse liefde.

Wat niet-christenen niet-metafysisch en antropologisch duiden als onbeheerstheid en irrationaliteit werd door de christenen heilshistorisch geïnterpreteerd: door de erfzonde was de seksualiteit gecorrumpeerd en ontspoord: wat in het paradijs een volmaakte schepping van God was geweest die door de mens op even volmaakte wijze werd benut, werd na de zondeval verduisterd door driften en lusten die het verstand en de wil van de mens vertroebelden.¹⁸ Onder die omstandigheden was seksualiteit nog slechts verantwoord wanneer zij op de voortplanting gericht stond. In die zin heeft het christendom het seksueel pessimisme van de oudheid eerder bevestigd dan doorbroken: dat de seksualiteit onderdeel was van Gods goede schepping woog niet op tegen de gevolgen van de zondeval.

De hierboven genoemde factoren verklaren evenwel nog niet waarom de kerk zich zo intensief, ja obsessief, heeft beziggehouden met seksualiteit. Heeft dit wellicht te maken met de wijze waarop de christelijke geloofsgemeenschappen tot kerk zijn geïnstitutionaliseerd en met de organisatorische uitbouw van die kerk?¹⁹

Seksualiteit raakt de mens in het diepste van zijn persoonlijkheid. Een instituut als de kerk, dat zich ten doel heeft gesteld de mens ten goede te beïnvloeden, kan zich niet permitteren een zo belangrijk levensterrein als seksualiteit en voortplanting ongemoeid te laten. De kerk heeft op een strenge regulering van de seksuele driften geïnsisteerd. Zij bracht de seksuele activiteiten van de gelovigen in de sfeer van schuld en boete, waarbij zij zelf de schuld bepaalde, de boete oplegde en vergeving schonk aan de berouwvollen. Door haar greep op de gewetens van de gelovigen versterkte zij haar controle op de basis. Anderzijds wist zij ook haar directe dienaren aan zich te binden via een beheersing van hun seksualiteit. Door de celibaatsverplichting werden dezen ertoe aangezet al hun loyaliteit en energie op de kerk te concentreren.²⁰

Het zou een boeiende studie zijn na te gaan in hoeverre perioden van organisatorische en ideologische disciplineren binnen de kerk inderdaad samenvielen met perioden waarin de kerk een verstrakking van de seksuele normen nastreefde. Zo is het opvallend dat de kerk in de twaalfde eeuw, toen zij in strijd gewik-

keld was met wereldlijke heersers, het beheer over het instituut 'huwelijk' aan zich getrokken heeft.²¹ Meer recent ging de organisatorische opbouw en centralisatie van de kerk, na het verlies van de kerkelijke staat in 1870, gepaard met een krachtig offensief op het gebied van de seksuele zeden.²² Welk verband bestaat er tussen die verschijnselen?

4. Structureel verschijnsel of epifenomeen?

Laten we hier de oorspronkelijke vraagstelling van deze bijdrage hernemen: zijn de katholieke kerk en seksueel pessimisme inderdaad onafscheidelijk? Is de vijandige houding van de kerk tegenover seksualiteit een structureel verschijnsel – inherent aan het christendom of aan de kerk – of een epifenomeen, een toevallig aanslibsel van de geschiedenis? Een belangrijke vraag, zowel voor de kerk zelf, als voor degenen die haar huidige toestand met zorg gadeslaan.

In het voorafgaande hebben wij betoogd dat het christendom al in een heel vroeg stadium bepaalde trekken vertoonde die een negatieve houding tegenover seksualiteit in de hand werkten. Daar staat tegenover dat het christendom de seksualiteit nooit als een uitvinding van de duivel heeft beschouwd en dat in een van de belangrijkste inspiratiebronnen van het christelijk geloof, de vier Evangelien, zeker geen basis voor een antiseksuele houding te vinden is. Op grond van die feiten kan men zeggen dat vijandigheid jegens seksualiteit geen structureel element is van het christendom, in die zin dat het christelijk geloof vanuit zijn inhoud wel onvermijdelijk *moest* leiden tot seksueel pessimisme.

Maar hoe staat het met de katholieke kerk, een van de belangrijkste institutionaliseringen van het christendom? Het is een onontkoombaar feit dat de jonge kerk geopteerd heeft voor een voortplantingsgerichte seksuele moraal, waarin beheersing, controle en repressie een centrale plaats innamen, en aansluiting heeft gezocht bij stromingen in de niet-christelijke wereld die een equivalent standpunt huldigden. De kerk heeft in de daarop volgende eeuwen deze positie niet verlaten en zeer veel energie geïnvesteerd in het gebruik van deze seksuele moraal als een instrument tot disciplineren van de gelovigen en van haar dienaars. Dat betekent niet dat de seksuele moraal van de kerk steeds onveranderd is gebleven (en nog minder dat er geen variatie en ontwikkeling zou zijn geweest in de wijze waarop de kerk haar inzichten ingang trachtte te doen vinden), maar toch kwamen steeds dezelfde accenten terug die minstens een relativering en meestal een verachting van de seksualiteit betekenden. De variaties hebben zich steeds binnen bepaalde grenzen afgespeeld. De grens naar een positieve waardering van seksualiteit heeft de kerk nooit overschreden. Seksueel pessimisme is dan ook zonder twijfel een *structureel* kenmerk van het instituut 'kerk' geworden.

5. Besluit

Betekent dit nu ook dat er geen hoop is op enige verandering? De seksuele moraal is een belangrijk (en misschien wel het belangrijkste) terrein waarop de kerk de confrontatie met 'de wereld' heden ten dage aangaat. Haar strijd tegen verworden seksualiteit is een van de pijlers van haar zelfverstaan geworden. Dat is ook begrijpelijk wanneer men bedenkt dat seksualiteit nog een van de weinige levensterreinen is – buiten het zuiver religieuze – waarop de kerk een (steeds zwakker wordende) greep heeft. Op het terrein van de economie is haar invloed altijd zwak geweest; op politiek gebied is die invloed op dit moment hoogstens indirect; op sociaal terrein is haar engagement grotendeels weggespoeld met het tij van de verzorgingsstaat. En een culturele voorhoederol vervult zij al sinds mensenheugenis niet meer. Seksualiteit is bovendien een van de weinige levensterreinen – wederom buiten het zuiver religieuze – waarop de kerk nog steeds een weliswaar controversieel maar ook herkenbaar, zeer eigen geluid laat horen.

Men kan zich afvragen of de kerkelijke leiders dit beseffen en mede daarom zo hardnekkig aan de traditionele standpunten vasthouden. Niet omdat zij van mening zouden zijn dat hardnekkigheid het waarmerk van de waarheid is, maar omdat zij zich realiseren dat voor de kerk haar seksuele moraal belangrijker is dan het onderwerp waarover die moraal zich uitsprekt. Een wezenlijke verandering van de seksuele moraal zou wel eens een lawine van veranderingen in de hele kerk teweeg kunnen brengen. Niet in de laatste plaats vanwege de repercussies voor de celibaatsverplichting van priesters. Inderdaad lijken veranderingen in de kerkelijke seksuele moraal alleen mogelijk wanneer de kerk in veel meer opzichten een min of meer grote verandering ondergaat: in haar Godsbeeld, in haar opvattingen over zonde en heil, haar taakopvatting, haar organisatie, haar gezagsopvatting, haar verhouding tot 'de wereld'. Een wezenlijke verandering in de seksuele moraal van de kerk is dan ook net zo waarschijnlijk (of beter: onwaarschijnlijk) als een wezenlijke verandering in de structuur van de kerk zelf. Degenen die in de jaren zestig op veranderingen hoopten en er nu teleurgesteld het zwijgen toe doen, kunnen alleen hoop putten uit het feit dat de christelijke boodschap, waarvan de kerk de draagster is, wèl ruimte laat voor een positieve benadering van seksualiteit.²³

Noten

1. J. Rolies is als medewerker verbonden aan de Afdeling Ethiek i.v.m. de Geneeskunde van de Katholieke Universiteit Nijmegen (Verlengde Groenestraat 75, 6525 EJ Nijmegen). J. van Vugt is als studietoelichting verbonden aan het Katholiek Studiedocentum van dezelfde universiteit (Erasmuslaan 36, 6525 GG Nijmegen). Het Katholiek Studiedocentum heeft verschillende werkgroepen onder zijn hoede die zich direct of indirect met de seksuele moraal van de kerk bezighouden. J. Rolies is lid van een van deze werkgroepen.

- Bij de titel van deze bijdrage moeten twee opmerkingen geplaatst worden. In de eerste plaats wordt in het vervolg voortdurend over 'de kerk' gesproken: wij bedoelen hiermee het *kerkelijk leergezag* of, bij uitbreiding, de kerkelijke hiërarchie en organisatie. In de tweede plaats gaat het ons alleen om de *katholieke* seksuele moraal (al erkennen wij dat een vergelijking met de ontwikkeling van de protestantse seksuele moraal heel boeiend zou kunnen zijn!).
2. In Nederland hebben de katholieken de kerkelijke voorschriften en verboden in de loop van de jaren zestig massaal links laten liggen. Daar heeft *Humanae Vitae* niets aan kunnen veranderen. Een recent overzicht van deze ontwikkeling: J. Bank en Th. Potma, 'De macht van televisie. Bisschop Bekkers' optreden in Brandpunt', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1984* (Nijmegen 1985), p. 55-87, met name p. 84-86. Contemporaine en latere studies over de opvattingen en het seksuele gedrag van de Nederlandse katholieken in: J. van Vugt, *Godsdienst en kerk in Nederland 1945-1980. Een geannoteerde bibliografie*, Nijmegen - Baarn 1981.
  3. A. M. Greeley, *Crisis in the Church. A Study of Religion in America* (Chicago 1979), met name p. 213-227.
  4. Wij citeren een recent handboek voor seksuologie: 'De traditioneel westerse kerkelijke overtuiging is dat seksualiteit een impuls is van het vlees. Het vleeselijke is dierlijk en staat tegenover het spirituele. De seksuele impuls is de uitdrukking van de zondige aard van het vlees. Aangenomen wordt dat bij afwezigheid van controle de mensen allerlei seksuele dingen zouden doen - waarvan de meeste zondig zijn. Verleiding daartoe en het slechte voorbeeld verhogen de kans daarop. Deze theorie resulteert in een zuiver controlemodel waarin mensen, als het even kan, onwetend gehouden moeten worden met betrekking tot seksuele kennis, geïnstrueerd moeten worden over het zondepotentieel van seksualiteit teneinde hun geweten te versterken en gestraft moeten worden als ze ongehoorzaam zijn. De seksuele impuls wordt geacht zeer krachtig te zijn en als die niet gecontroleerd wordt, leidt dat tot sociale verstoring' (J. Frenken in: *Facetten van seksualiteit*, Alphen a.d. Rijn, Samsom/Stafleu, 1984, p. 14).
  5. Meppel 1968. Van dezelfde auteur: 'Het Christendom en de seksuele problematiek', *Kultuurleven*, 35 (1968), p. 658-670.
  6. A. Vergote schrijft: 'De obsessie van de sexualiteit is de morele neurose geweest van het christendom. Men kwelde dermate de gewetens met een afwijzende erotische interesse dat hieruit het belangrijkste van de gewetensonderzoeken en van de biechten bestond! De massale culpabilisatie van de seksualiteit, die de oorzaak is geweest van zoveel zinloos psychisch lijden, brengt, met behulp van analyse, een diepgaand wantrouwen aan het licht tegenover het genot. Men stelde hiertegenover een ethiek van de plicht, een woord, dat het moreel goede in zijn totaliteit scheen samen te vatten' ('Miskenning van de mens door het christendom', *Concilium*, 1982, nr. 5, p. 26-34. Citaat op p. 32).
  7. A. Humbert, 'Les péchés de sexualité dans le nouveau testament', *Studia Moralia*, 8 (1970), p. 149-184.
  8. Vergelijk: J.-L. Flandrin, *Les amours paysannes. Amour et sexualité dans les campagnes de l'ancienne France (XVIe-XIXe siècle)*, Paris, Gallimard, 1975; idem, *Le sexe et l'occident*, Paris, Seuil, 1981; idem, 'La vie sexuelle des gens mariés dans l'ancienne société', *Communications*, (1982), nr. 35, p. 102-116; idem, *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale (VIe-XIe siècle)*, Paris, Seuil, 1983; C. Vandenbroeke, 'Het seksueel gedrag der jongeren in Vlaanderen sinds de late 16de eeuw', *Bijdragen*, (1979), nr. 3-4, p. 193-230.
  9. Zie o.a.: J. Fuchs, 'Eheliche Liebe. Christlicher Pluralismus im 12. Jahrhundert', *Stimmen der Zeit* 110 (1985), p. 803-817.

10. Een aanzet bij J. van Ussel, 'Socio-economische grondslagen voor de seksuele moraal', *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 14 (1969), nr. 2, p. 155-207.
11. Over de verachting voor wereldse zaken in het christendom bestaat een uitgebreide literatuur. Bekend zijn de werken van R. Bultot en J. Daniélou hierover. We noemen hier slechts: P. Bruylants, 'Terrena despicere et amare caelestia', *Miscellanea Liturgica in onore di Card. Lercaro* (Roma, Desclée, 1967), p. 195-207.
12. Over deze kwestie: J. Pohier, *Le chrétien, le plaisir et la sexualité*, Paris, Cerf, 1974. Coll. Foi vivante. 158; idem, 'Le célibat consacré comme discours sur Dieu et sur le sexualité', *Le Supplément*, 27 (1974), nr. 110, p. 257-280; idem, 'Les chrétiens devant les problèmes posés par la sexualité (...) aux chrétiens', *Le Supplément*, 27 (1974), nr. 111, p. 490-511.
13. Vergelijk uitspraken van M. Foucault in: D. J. Bos (red.), *Michel Foucault in gesprek. Seks, macht en vriendschap* (Amsterdam, 1985), p. 74.
14. Het feit dat de stichter van het christendom, Jezus van Nazareth, celibatair is gebleven, heeft ongetwijfeld ook invloed gehad op de seksuele moraal van de kerk. Indien het christelijk leven bestaat uit de navolging van en identificatie met Christus, levert dit voor de gehuwde christen problemen op. De traditionele voorstelling van het huwelijk van Maria en Jozef is al even weinig bemoedigend. De vleeswording van het Woord is weinig 'vleselijk' geweest: Maria bleef maagd voor, tijdens en na de geboorte van Jezus en het huwelijk met Jozef bleef een 'Jozef-huwelijk', zoals de uitdrukking later ontstaan is. In dit opzicht verschilt het christendom van de islam, waarvan de stichter een actief seksueel leven leidde.
15. In veel landen wordt wel veel waarde gehecht aan de vrouwelijke maagdelijkheid als een onge-repte staat vóór het huwelijk. Het ongehuwd zijn (of zonder seksuele relaties leven) van volwassen mannen en vrouwen wordt echter zelden als een ideaal beleefd. Dat staat in veel landen eerder in de geur van maatschappelijke mislukking, zelfs wanneer het duidelijk het resultaat van een bewuste keuze is.
16. A. Vergote, *Religie, geloof en ongeloof. Psychologische studie* (Antwerpen, DNB, 1984), p. 307. Over genot als centraal seksueel probleem in het christendom: *Le plaisir*, Paris, Cerf, 1980, Dossiers Libres; C. Gerest, 'Le christianisme contre nos plaisirs', *Lumière et Vie*, 22 (1973), nr. 114, p. 65-82; en verder de al eerder aangehaalde werken van Pohier (noot 12).
17. R. Simon, 'Sexualité et mariage chez Augustin', *Le Supplément*, 27 (1974), nr. 109, p. 155-177.
18. C. Laga, 'Enkrateia. Over de zelfbeteugeling in de oude kerk', in: *Ethische vragen voor onze tijd. Hulde aan mgr. V. Heylen* (Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel, 1977), p. 105-133.
19. J. Leman, 'Iets over de kerk, haar officiële seksuele moraal en de gezagscrisis waarin zij verzeild is geraakt', *Kultuurleven*, 40 (1973), p. 370-381.
20. Een psychoanalytische verklaring luidt dat de kerk door het genot te beperken zichzelf als object voor libidinale investering poneert: '... une institution qui, à l'imposer, se pose elle même comme object d'investissement pour les pulsions réprimées' (L. Beirnaert in: *Etudes*, 1981, p. 683). Zie ook: P. Vandermeersch, 'Religie en de nood aan gezag: psychologische peiling van de 'zaak Schillebeeckx'', *Tijdschrift voor Theologie*, 20 (1980), p. 381-401.
21. G. Dubuy, *La femme, le prêtre et le chevalier*, Paris, Hachette, 1984.
22. Vgl. B. McSweeney (*Roman Catholicism. The Search for Relevance*, Oxford, 1980) die wèl aandacht besteedt aan pogingen van Rome in de negentiende eeuw om de katholieke religiositeit nieuw leven in te blazen en aan het katholieke sociale engagement, maar het offensief op seksueel gebied niet vermeldt.
23. M. Vidal baseert daar zijn optimistische visie op, in: 'Seksualiteit en christendom: van conflict naar verzoening', *Concilium*, 11 (1975), nr. 9, p. 67-78.